

Stanisław Domoradzki, Zofia Pawlikowska-Brożek

O pewnych dokumentach z Archiwum Kapicy dotyczących pobytu Stanisława Natansona i Piotra Wertensteina w łagrach sowieckich

Prace Komisji Historii Nauki Polskiej Akademii Umiejętności 11, 109-137

2012

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Stanisław DOMORADZKI

Instytut Matematyki, Uniwersytet Rzeszowski

Zofia PAWLIKOWSKA-BROŹEK

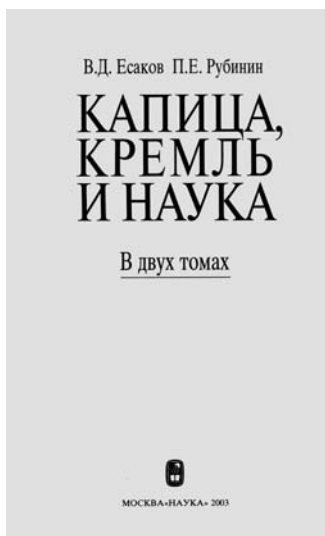
Wydział Matematyki Stosowanej, Akademia Górniczo-Hutnicza, Kraków

O PEWNYCH DOKUMENTACH Z ARCHIWUM KAPICY DOTYCZĄCYCH POBYTU STANISŁAWA NATANSONA I PIOTRA WERTENSTEINA W ŁAGRACH SOWIECKICH

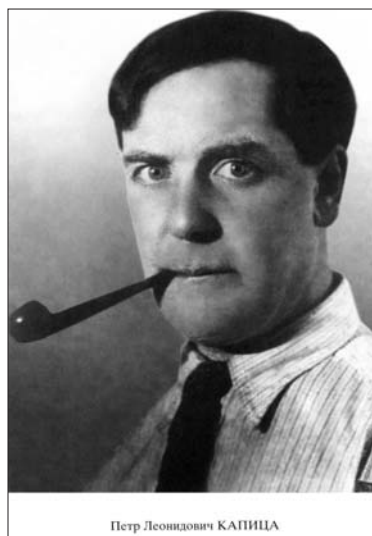
Jeden z autorów niniejszej publikacji (S. Domoradzki), będąc na konferencji organizowanej przez Instytut Historii Nauk Przyrodniczych i Techniki Rosyjskiej Akademii Nauk w Moskwie w 2003 r., przedstawił referat dotyczący polskiej szkoły matematycznej, która wielkie triumfy święciła w dwudziestoleciu międzywojennym. Po referacie padło pytanie zadane przez prof. Władimira D. Jesakowa – współautora monografii *Kapica, Kreml i nauka* (ryc. 1–2) – czy coś wiadomo o życiu i działalności matematyka Stanisława Natansona, którego korespondencja znajduje się w Archiwum Kapicy w Instytucie Problemów Fizycznych im. Piotra L. Kapicy Rosyjskiej Akademii Nauk¹.

W niedługim czasie drugi współautor wspomnianej monografii – Paweł J. Rubinin (1925–2008), wówczas kierujący Muzeum Kapicy w Instytucie Problemów

¹ Piotr Leonidowicz Kapica (1894–1984) – fizyk rosyjski, laureat Nagrody Nobla (1978) za odkrycie nadciekłości helu II w 1937 r., pracował m.in. u Ernesta Rutherforda w Cavendish Laboratory (1924–1932 zastępca dyrektora), w latach 1933–1934 był profesorem i dyrektorem Royal Society Mond Laboratory – utworzonego w Cambridge specjalnie dla niego. Był dyrektorem Instytutu Problemów Fizyki Akademii Nauk ZSRR (1935–1946, odsunięty od kierowania w wyniku konfliktu z Berią, powrócił do kierowania Instytutem w 1955). W 1938 r. skutecznie interweniował u J. Stalina w sprawie aresztowanego za wrogi stosunek do sowieckiego systemu fizyka Lwa Landaua. W 1994, w 100-lecie urodzin P. Kapicy i 60. rocznicę utworzenia Instytutu Problemów Fizyki, rozpoczął się bardzo powolny proces odkrywania jego archiwów. Korzystanie z dokumentów Instytutu *sowierszenno sekretnych* (Archiwum Kapicy) stało się możliwe później. Dodajmy, że wspomniany Instytut został utworzony decyzją Rady Komisarzy Ludowych 23 grudnia 1934 r.

Ryc. 1. Strona tytułowa monografii *Kapica, Kreml i nauka*

Ryc. 2. Zdjęcie P.L. Kapicy zaczerpnięte z monografii

Fizyki – przesłał nam kopię listu matematyka Stanisława Natansona (ryc. 9) i odpisy innych listów z Archiwum Kapicy związanych z S. Natansonem (ryc. 3, 5, 6, 7) i z fizykiem prof. Ludwikiem Wertensteinem (dotyczące jego syna Piotra Wertensteina) (ryc. 13–19).

P. Rubinin w liście z 31 lipca 2004 r. informuje, że w Archiwum Kapicy zachowały się listy polskich matematyków i fizyków. Los Ludwika Wertensteina jest mu znany, natomiast nie jest znany los jego syna Piotra, który był aresztowany, jak napisał, przez „nasze organy”. Podobnie nie jest znany los polskiego matematyka S. Natansona chorego na zapalenie nerek i skazanego na 7 lat pobytu w łagrze. Rubinin przesłał również korespondencję Natansona z Kapicą i korespondencję Kapicy z matematykami rosyjskimi: Nikołajem N. Łuzinem i Andriejem N. Kołmogorowem², dotyczącą nie tylko S. Natansona. Ze względu na ważne kwestie poruszane w tej korespondencji udostępniamy ją szerszemu gronu badaczy (ryc. 3 i 5).

² Nikołaj Nikołajewicz Łuzin (1883–1950) – matematyk rosyjski, w 1936 r. uległ spreparowanej nagonce, w której uczestniczyli też sławni matematycy rosyjscy. Po „zwrocie” i „przyjęciu skruchy” nie pozbawiono go ważnego członkostwa w Akademii Nauk, postawiono warunki, między innymi aby zerwał kontakty z matematykami polskimi. W obronie Łuzina list do Mołotowa wystosował akademik P. Kapica (zob. R. Duda, *Sprawa akademika Łuzina*, „Wiadomości Matematyczne” 2001, t. XXXVII, s. 27–46 – autor między innymi omawia skomplikowany proces poddawania się środowiska matematycznego reżimowi bolszewickiemu). Andriej N. Kołmogorow (1903–1987) – współtwórca moskiewskiej szkoły matematycznej, brał udział w intrygach skierowanych przeciwko Łuzinowi.

Институт физических проблем имени П.Л.Капицы РАН

**МЕМОРИАЛЬНЫЙ КАБИНЕТ-МУЗЕЙ
П.Л.КАПИЦЫ**

Адрес: 117973 ГСП – 1, Москва,
улица Косыгина, 2
e – mail: rubinin@kapitza.ras.ru

Телефон: 137 – 32 – 30
Факс: 938 – 20 – 30

31 июля 2004 г. Москва

Уважаемый г-н Доморадзки,

Прошу извинить, что так поздно отвечаю на Ваше письмо – в то время как я сам больше всего заинтересован в Вашем ответе (болел и был очень занят).

Дело в том, что в архиве П.Л.Капицы есть письма польских математиков и физиков, и переписка с двумя учеными оборвалась накануне нападения Германии на нашу страну. Судьбу Ludvig Wertenstein я узнал с помощью наших сотрудников, которые работают в Международной лаборатории во Вроцлаве – он погиб в 1945 года, подорвавшись на немецкой mine. Но вот судьба его сына Петра, который был арестован нашими «органами» в 1939 г. спасаясь от наступающих германских войск. Вся его история - в письмах, которые я перевел на русский язык и теперь посылаю Вам.

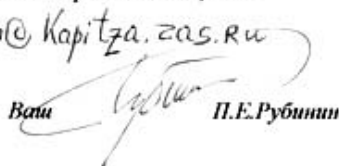
Вторая судьба – польский математик С.Натансон. Больной нефритом, он сидел в лагере, осужденный за что-то на 7 лет. Посылаю Вам переписку его с П.Л.Капицей и переписку Капицы с математиками Лузиным и А.Н.Колмогоровым. А потом началась война. И больше ни одного письма от Натансона П.Л.Капица не получил... Судя по всему, судьба Натансона печальная...

Если Вам удастся что-нибудь узнать о Петре Вертеништейне и С.Натансоне, буду Вам очень благодарен за сообщение.

Мой e-mail: Rubinin@Kapitza.zas.ru

Всего Вам доброго,

Ваш

П.Е.Рубинин

Рис. 3. List prof. P.J. Rubinina do S. Domoradzkiego, adres Muzeum P.L. Kapicy w nagłówku listu

Ryc. 4. Stanisław Natanson, w l. 30. (z lewej) i 60. XX w.
(zdjęcia udostępnione przez B. Wojtowicz-Natanson)

Stanisław Natanson (1913–1985)

Szukając odpowiedzi na postawione przez P. Rubinina pytanie, zebraliśmy materiały, które przedstawiliśmy na posiedzeniu Komisji Historii Nauki PAU 28 kwietnia 2010 r. Referat nosił tytuł *Losy polskich uczonych w łagrach na przykładzie materiałów z Archiwum Kapicy*.

Zgłaszając propozycję wystąpienia, przyjętą dzięki życzliwości śp. prof. Andrzeja Pelczara dla pomysłu, mieliśmy nieco mniej informacji niż obecnie. Wcześniej, jak już wspomnieliśmy, otrzymaliśmy z Archiwum Kapicy dwa listy Stanisława Natansona przebywającego w łagrach na Syberii. Prosił on w tych listach Kapicę o pośrednictwo, w szczególności rosyjskiego matematyka N.N. Łuzina. W jednym z listów zamieścił swoją biografię wraz z dorobkiem naukowym. Wydała się nam ta sylwetka na tyle nieznaną dotąd w świecie matematycznym, a ciekawa wobec okoliczności, w których się znalazł, że zapewniając sobie możliwość mówienia o niej tutaj, przystąpiliśmy do dokładnego – punkt po punkcie – zbadania danych z autobiografii. Nawiązaliśmy kontakt z rodziną, m.in. dzięki uprzejmości kuzynki S. Natansona – Pani Barbary Wojtowicz-Natanson – skontaktowaliśmy się z jego córką Marią.

Ludwik Natanson (1822–1896), lekarz, społecznik, prezes gminy żydowskiej, współzałożyciel Muzeum Przemysłu i Rolnictwa miał synów: Edwarda (1861–1940) i Władysława (1864–1937).

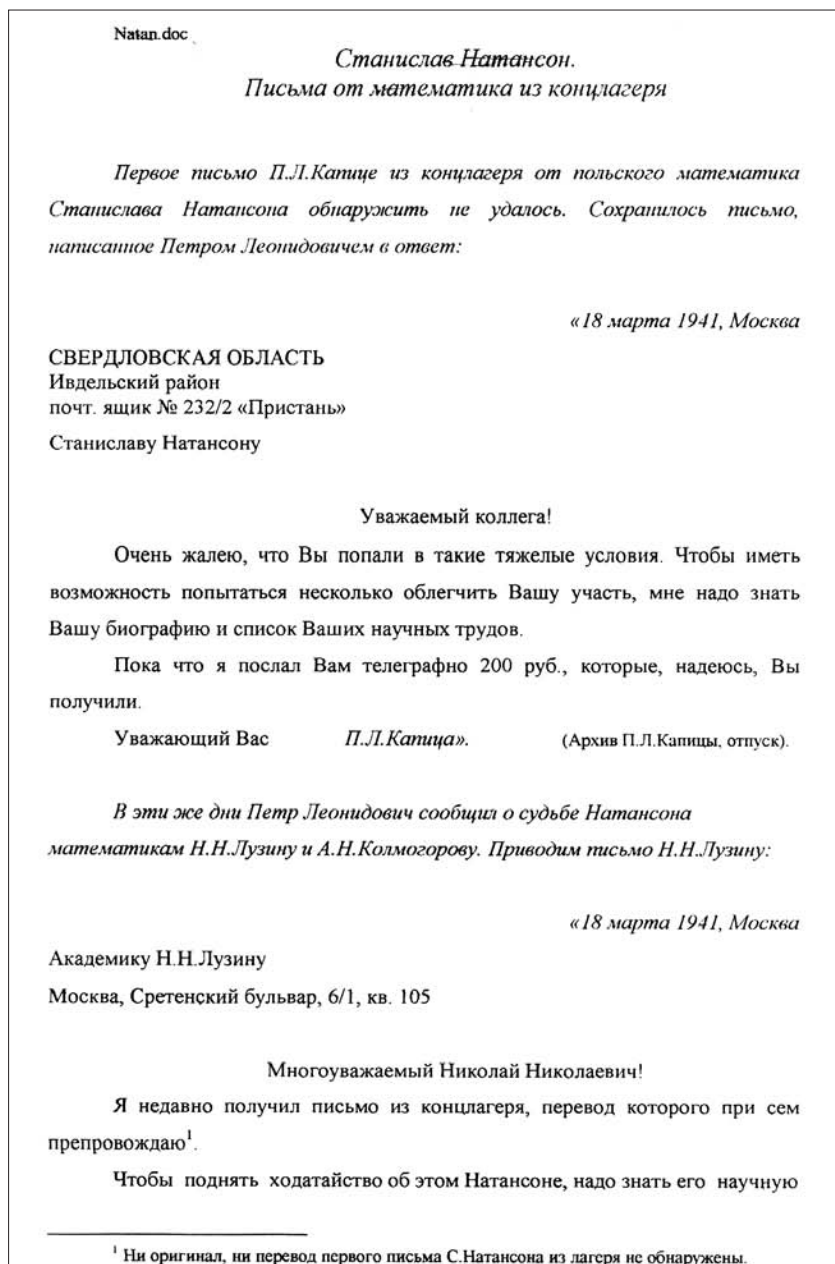

Рис. 5. Odpisy listów P. Kapicy do S. Natansona i N. Łuzina z 18 marca 1941 oraz listu A. Kołmogorowa z 17 marca 1941, w którym informuje on, że znalazł w czasopiśmie „Zentralblatt für Mathematik” recenzje dwóch prac Władysława Natansona z optyki geometrycznej, i charakteryzuje krótko dorobek Józefa Marcinkiewicza (s. 1–2) (mps w posiadaniu autorów)

характеристику. Никто из математиков, которых я спрашивал, не знает его. Так как он ссылается на Вас, может быть, Вы сможете дать его характеристику, которую я мог бы приложить к ходатайству об облегчении его участи.

Уважающий Вас *П.Л.Катица*» (Там же. Отпуск).

Ответа Н.Н.Лузина в архиве П.Л.Катицы не обнаружено. 17 марта 1941 г. в ответ на запрос Катицы, копия которого не сохранилась, ему написал академик А.Н.Колмогоров:

«Глубокоуважаемый Петр Леонидович!

В просмотренной мной литературе мне не удалось найти упоминаний о каком-либо польском математике Натансоне, занимавшемся теорией множеств. Таким образом, высказывавшееся мною предположение, что такое лицо было мне уже ранее известным по своим научным публикациям, приходится признать основанным на недоразумении. В Zentralblat[t] für Mathematik я нашел лишь упоминание о двух работах Ladislas'a Natanson'a по геометрической оптике, напечатанных в Philos. Mag. 16 (1933). Об этом Ladislas'e Natanson'e мне, однако, ранее ничего не было известно.

Что же касается польского математика J.Marcinkiewicz'a, то в 1940 г. в Математическом Институте Моск. Гос. Университета было получено письмо от J. Neuman'a (Berkeley, California, USA), содержащее сообщение, что J.Marcinkiewicz как бывший польский офицер находится в лагере в гор. Старобельске. Директором Математического Института проф. В.В.Степановым письмо J. Neuman'a было направлено через спецчасть МГУ в соответствующие органы НКВД с приложением научной характеристики J.Marcinkiewicz'a.

Мне, как и другим московским математикам, J.Marcinkiewicz известен только по его печатным публикациям. Он принадлежит к числу самых выдающихся математиков бывш. Польши. Несомненно, что это обстоятельство должно было быть доведено до сведения органов, определяющих судьбу пленных польских офицеров.

С полным уважением,

Ваш *А.Колмогоров*». (Там же. Подлинник).

Władysław był wybitnym fizykiem, profesorem i rektorem Uniwersytetu Jagiellońskiego; Edward był inżynierem technologiemi, zajmował się fizyką, pracował w przemyśle.

Edward miał pięcioro dzieci: Marię Wyganowską (1901–1980); Halinę Świerczewską (1902–1982), która zajmowała się matematyką; Ludwika (1905–1992), fizyka, profesora uniwersytetu Łódzkiego i Instytutu Badań Jądrowych; Krystynę Glińską (1909–1970) i Stanisława (1913–1985).

Stanisław miał czwórkę dzieci: Edwarda, Marię Teresę, Louisa, Jacques'a³.

W artykule przedstawiamy dostępną korespondencję między 28-letnim wówczas matematykiem polskim Stanisławem Natansonem i uczonymi radzieckimi: fizykiem P.L. Kapicą oraz pomiędzy Kapicą, N. Łuzinem i A. Kołmogorowem (ryc. 5–7). Te fragmenty zawierają bardzo ważne wiadomości, rzucające światło na ówczesne stosunki, powiązania, dobrą lub złą wolę respondentów. Nie znamy pierwszego listu S. Natansona skierowanego do Kapicy z dramatyczną prośbą o pomoc. Z odpowiedzi wynika, że informował w nim o sytuacji, w jakiej się znalazł, a także o swoich pracach matematycznych, przypuszczalnie z teorii mnogości.

Kapica nie pozostał obojętny na trudny los S. Natansona i przesłał mu 200 rubli i list, w którym zawarł prośbę o biografię i spis prac, a także wysłał do Łuzina i Kołmogorowa listy informujące o sytuacji młodego polskiego matematyka. W liście do Łuzina zamieścił Kapica przekład listu S. Natansona na język rosyjski. W pierwszym liście Natanson widocznie wskazał Łuzina jako osobę, do której można się zwrócić w jego sprawie, co z kolei sugerowało Kapicy, jakoby S. Natanson był znany Łuzinowi. Kapica chciał równocześnie zebrać informacje o Natansonie od znanych matematyków rosyjskich, aby przez nie poprzeć ewentualne pisma w sprawie złagodzenia jego pobytu w łagrze. Wydzźwięk listów Kapicy jest pozytywny wobec próśb Natansona.

Niestety, nie wiemy, czy Kapica otrzymał odpowiedź od Łuzina, bowiem nie zachował się w jego archiwum żaden ślad to potwierdzający. Odpowiedział natomiast Kołmogorow. Jego odpowiedź, chociaż nic nie wnosi do sprawy S. Natansona, zawiera cenne wiadomości o Józefie Marcinkiewiczu (1910–1940), genialnym polskim matematyku z Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie, który został aresztowany przez NKWD wraz z innymi oficerami i osadzony w Starobielsku. Z tego listu wynika, że w 1940 – a więc w roku tragicznej śmierci Marcinkiewicza w Starobielsku⁴ – Jerzy Sława Neyman⁵ skierował do Instytutu

³ Składamy podziękowanie Pani Barbarze Wojtowicz-Natanson za pomoc w ustaleniu danych na temat rodziny, jak również za udostępnienie do publikacji dwóch zdjęć S. Natansona.

⁴ Zob. m.in.: S. Domoradzki, Z. Pawlikowska-Brożek, *Józef Marcinkiewicz (1910–1940) w świetle dokumentów i wspomnień w stulecie urodzin*, „Analecta” 2010, t. XIX, z. 1–2, s. 23–62. W artykule przedstawiliśmy sylwetkę i skomplikowane losy J. Marcinkiewicza.

⁵ Jerzy Sława Neyman (1894–1981) – znany statystyk, od 1938 profesor California University w Berkeley, gdzie zorganizował laboratorium statystyczne i odbywające

В архиве П.Л.Капицы хранится письмо С.Натансона на английском языке, от 15 апреля 1941 г., ответ на письмо П.Л. от 18 марта. Приводим это письмо в переводе на русский:

«Пристань, 15 апреля 1941 г.

Дорогой сэр,

Вчера я получил Ваше письмо от 18 марта 1941 г. Большое Вам спасибо! У меня нет слов, чтобы сказать Вам, что это письмо для меня значит.

Вот вкратце моя биография. Я родился 24 сентября 1913 г. в Варшаве. Мой отец был инженером и ученым. Он работал со своим братом Ладисласом (профессор теоретической физики в Краковском университете) по общим вопросам физики. В возрасте 17 лет, после окончания гимназии <...> я был принят в Тринити-колледж. Я сдал с отличием экзамен по математическим наукам и в 1933 г. получил степень бакалавра наук (с отличием). В 1934 г. я поехал в Женеву, где работал под руководством проф. Мириманова в качестве аспиранта. Затем я получил стипендию «фонда Мианоуши», что позволило мне в течение двух лет учиться в Париже, где я поддерживал тесные связи с проф. Эмилем Борелем. В 1936 г. я стал доктором наук Сорбонны. В 1937 г. вернулся в Кембридж. Сначала работал младшим научным сотрудником, спустя некоторое время стал членом Тринити-колледжа. В 1938 г. я вернулся в Варшаву, поскольку семейные дела не позволяли мне оставаться за границей. Я был назначен ассистентом проф. ~~Варшавского~~^{Карпинского} на семинаре при Варшавском университете.

В период с 1935 по 1939 г. я опубликовал несколько монографий и ряд работ в «Comptes Rendus» (Сорбонна), «Fundamenta mathematicae» (Варшава), «Acta arithmetica» (Варшава) по гипотезе континуума, аксиоме Цермело, приложениям функций ~~Дели~~^{Дели} к математической логике. Я перевел также на польский «Введение в математическую философию» Бертрана Рассела и опубликовал научно-популярную книгу по математической философии под названием «Тавтология ли – математика?» (Варшава, изд-во Казимир Миановши).

Я пошлю Вам свою биографию и полный список моих работ, как только найду кого-нибудь, кто поможет написать их мне по-русски. Простите, что

Ryc. 6. Tłumaczenie (przez P. Kapicę) listu napisanego w języku angielskim przez S. Natanson'a (s. 3–4). Z tłumaczeniem tym Kapica, o czym już wspomnieliśmy, zapoznał matematyków Kołmogorowa i Łuzina. Autor listu wspomina o chłodzie, o potrzebie zajmowania się nauką. Końcowe zdanie brzmi: „Pragnę Panu zakomunikować, że jestem bardzo wdzięczny za to, co Pan dla mnie uczynił. Pan nie może sobie wyobrazić, co to znaczy otrzymać taki list, jaki otrzymałem od Pana – kiedy jesteśmy tutaj” (mps w posiadaniu autorów)

пишу по-английски, но я только начинаю учить русский язык, и я до сих даже говорить как следует по-русски не могу.

Мое положение значительно улучшилось с тех пор, как я написал Вам в первый раз. В феврале меня перевели в наш лагерный госпиталь и меня стал лечить главный врач, очень способный человек. У меня все еще нефрит и плохо с сердцем, но д-р Торопов (главный врач) надеется, что я буду жить, несмотря на условия. Если я поправлюсь, я смогу делать легкую работу и, может быть, постепенно приспособлюсь к обстановке. Главная проблема сейчас = полное отсутствие пищи. К сожалению, я до сих пор не смог воспользоваться 200 рублей, которые Вы так любезно мне прислали, поскольку правила не позволяют нам иметь такие большие суммы денег. Я обратился к начальнику лагеря с просьбой разрешить мне получить 30 рублей с моего счета, но мне сказали, что мне придется подождать полгода, чтобы получить эти деньги. Боюсь, что в отношении питания ничего нельзя будет сделать, поскольку единственный эффективный путь снабжения продуктами заключается в получении посылок. Другая проблема = это проблема холода. Здешний климат очень опасен для меня из-за болезни почек, но, к счастью, до сентября у нас будет приличная погода.

Кроме этих двух жизненно важных вопросов, т.е. питания и холода, меня заботит еще один вопрос. Мне предстоит провести здесь семь лет, и страшно подумать, что все это время я не смогу заниматься наукой. Я не хочу бросать математику, и я приложу все усилия, чтобы сделать какую-нибудь работу, несмотря на трудности. Вот почему я позволю себе обратиться к Вам еще с одной просьбой. Не могли бы Вы прислать мне несколько математических книг (анализ, теория множеств)? Я знаю, что дело это очень затруднительное, поскольку по правилам отправлять посылки можно только из мест, расположенных более чем за 200 км от Москвы, и посылки должны весить не более 7 кг.

У меня такое ощущение, что я злоупотребляю Вашим вниманием. Пожалуйста, не беспокойтесь ни о чем, если это покажется Вам затруднительным.

Мне хотелось бы сказать Вам, как я благодарен Вам за то, что Вы уже сделали. Вы не можете себе представить, что значит получить такое письмо, какое я получил от Вас, - когда находишься здесь.

5

Остаюсь, сэр,
Искренне Ваш,

Станислав Натансон.

P.S. Простите, пожалуйста, что пишу Вам такое грязное письмо, но у нас нет бумаги, а я лежу в постели.

S.H.

Получив это письмо, Капица 25 апреля вновь обращается к А.Н.Колмогорову:

«...Еще раз Вас беспокою касательно молодого математика Станислава Натансона. Я просил его назвать его работы и привести основные автобиографические данные, и вот что я получил.

Он родился в 1913 г. и оказался племянником того Натансона, работы которого Вы приняли было за его. О своей научной работе он пишет следующее: *(П.Л.Капица приводит отрывок из письма на английском языке, абзац, который начинается, в переводе, со слов «В период...» и кончается: «Изд-во Казимир Миановши»).*

По-видимому, эти работы касаются математической философии. Я был бы очень благодарен, если бы Вы попросили кого-либо из Вашей молодежи посмотреть эти работы и дать самый краткий отзыв об их уровне.

Уважающий Вас П.Л.Капица». (Там же. Отпуск).

15 мая 1941 г. А.Н.Колмогоров отвечает Капице:

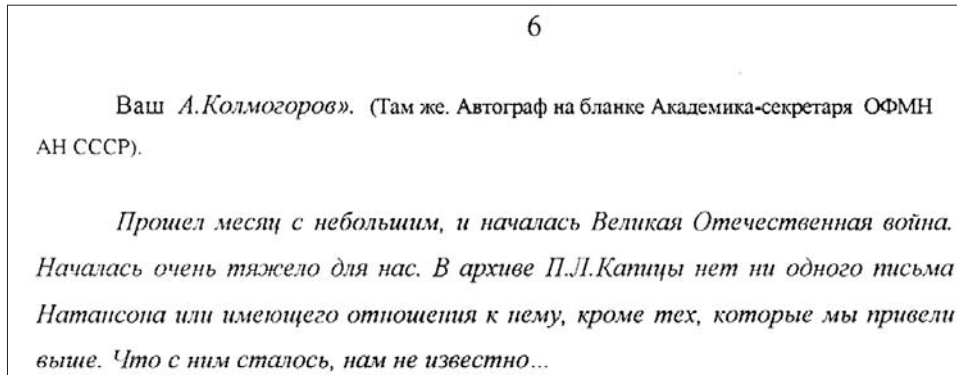
«Глубокоуважаемый Петр Леонидович!

В *Fundamentae mathematicae* (с их основания до прекращения), *Comptes Rendus* (Sorbonne) с 1935 года и в *Acta arithmetica* за исключением одного отсутствующего у нас тома) никаких работ по гипотезе континуума, аксиоме Цермело и математической логике, принадлежащих S.Natanson'у не обнаружено. В реферативных журналах подобные работы тоже не упоминаются.

В чем тут дело – я не понимаю.

Ryc. 7. Końcówka listu S. Natansona do P. Kapicy oraz list Kapicy do A. Kołmogorowa, w którym informuje, że S. Natanson jest kuzynem Władysława Natansona, autora prac przypisywanych mylnie w korespondencji Stanisławowi Natansonowi. Kapica jeszcze raz prosi o sprawdzenie dorobku naukowego S. Natansona i opinię o tej sprawie. W odpowiedzi Kołmogorow informuje, że w „Fundamenta Mathematicae”, „Comptes Rendus”, „Acta Arithmetica” nie ma prac S. Natansona (mps w posiadaniu autorów)

Matematycznego Uniwersytetu Moskiewskiego pismo informujące o aresztowaniu Józefa Marcinkiewicza. Dyrektorem Instytutu był wówczas Wiaczesław W. Stiepanow (1889–1950), który skierował do NKWD pismo Neymana z charakterystyką sylwetki naukowej Marcinkiewicza. Kołmogorow tak określił Marcinkiewicza w liście do Kapicy: „Należy do grona najbardziej twórczych matematyków byłej Polski [бывшей Польши]”.

Ryc. 8. Komentarz prof. Rubinina do powyższych listów: „Minął przeszło miesiąc, zaczęła się Wielka Wojna Ojczyźniana. Nastaly czasy bardzo ciężkie dla nas. W Archiwum P.L. Kapicy nie ma ani jednego listu Natansona czy też odnoszącego się do niego, oprócz tych, które zamieszczone były powyżej. Co się z nim stało, nie wiadomo” (mps w posiadaniu autorów)

Ryc. 9 przedstawia list S. Natansona do P. Kapicy napisany w języku angielskim z datą 15 kwietnia 1941 r. i nazwą miejscowości, gdzie był pisany – Przyszań. Natanson nie tylko podaje dane do swojego życiorysu, ale, o ile może, wspomina o chorobie, chłodzie, trudnych warunkach. Powyżej (ryc. 6) prezentowany jest ten list w tłumaczeniu na rosyjski przez Kapicę. Tłumaczenie miejscami jest tłumaczeniem „wolnym”.

Zgodnie z informacjami zawartymi w tym liście Stanisław Natanson urodził się 24 września 1913 r. w Warszawie. Jego ojciec był inżynierem i naukowcem pracującym wspólnie ze swoim bratem Władysławem Natansonem (profesorem fizyki teoretycznej na Uniwersytecie Jagiellońskim) nad podstawowymi proble-

się co 5 lat Sympozja Statystyki Matematycznej i Rachunku Prawdopodobieństwa. Urodzony na granicy Rosji i Rumunii, absolwent uniwersytetu w Charkowie, w 1923 kierował Laboratorium Statystycznym SGGW w Warszawie, pracował w Laboratorium Biometrycznym w Instytucie Nenckiego. Po habilitacji na SGGW w 1928 r. miał nikłe szanse na otrzymanie katedry, był zdecydowanym ateistą znanym z antyklerykalnych wystąpień. W 1934 r. wyjechał do Londynu, współpracował z Karolem Pearsonem i jego synem Egonem. Współautor teorii testowania hipotez i teorii przedziałów ufności (zob. *Słownik biograficzny matematyków polskich*, red. S. Domoradzki, Z. Pawlikowska-Brożek, D. Węglowska, Tarnobrzeg 2003; R. Duda, *Matematycy XIX i XX wieku związani z Polską*, maszynopis).

Krynów, the 15th of April
1941

Dear Sir,

Yesterday, I received your letter dated the 18th of March 1941. Thank you Sir, very much indeed! I can not tell you what this letter means to me.

My biography in short is the following: I was born on the 24th September 1918 in Warsaw. My father was an engineer and a scientist. He worked with his brother Ladislas (a professor of theoretical physics at the Krakow University) on general problems of physics. — ~~After finishing the Gimnazjum in Warsaw~~ ^{When I was 14} (a Warsaw public school) I ^{had been} admitted to Trinity College in 1930. I took a tripos in mathematical sciences and I got my b.a. (with honours) in 1932. In 1934 I went to Geneva where I worked under the supervision of prof. Mikimawoff as a research student. Later I got a scholarship from the "Mianowski foundation" which permitted me to stay 2 years in Paris. I was in close contact with prof. Paul Borel. In 1936 I became a "docteur ès sciences" at the Sorbonne. In 1934

Ryc. 9. List S. Natanson'a do P. Kapicy (s. 1-5, ze zbiorów Archiwum Kapicy w Moskwie)

went back to Cambridge ^{at first} I worked as a research
 student and after some time I was made
 a ~~senior~~ Fellow. In 1938 I returned to Warsaw
 as my family affairs did not permit me
 to stay abroad. I was made an assistant to
 prof. Pierzchała at the "seminarium" of the
 Warsaw University. During the period 1935-1938
 I published a few monographs and a few works
 in the "Comptes Rendus (L'Académie) the Funda-
 menta mathematica" (Warsaw), "Acta arithmetica"
 (Warsaw) on the hypothesis of the Continuum,
 the axioms of Zermelo, the applications of finite
 functions to mathematical logic, ~~but I also~~
 translated into Polish the introduction to
 mathematical philosophy of Bertrand Russell
 and I published one popular book on mathem-
 atical philosophy under the title "On mathemati-
 cal ontology" (Warsaw, edited by the "Książka i Wiedza"
 1938).
 I will send you my "essentials in writing" and
 a full list of my hand-printed works as soon
 as I will find somebody who will help me
 to write Russian. Please excuse me to write in

English but I have just started to learn Russian
 & I can not even speak ^{Russian} properly yet.
 My situation has vastly improved since I
 wrote you for the first time. In February
 I was transported to our camp hospital, and
 the chief doctor a very able man, took care of
 me. I have still an acute nephritis and serious
 heart trouble, but Dr. Trojnow (the chief doctor)
 hopes I will live in spite of the conditions.
 If I recover I will be able to do some light
 work and so to ~~be~~ gradually accustom
 myself to the environment. The main problem
 at present is the constant lack of food.
 Unfortunately I did not benefit yet from
 the 200 lbs. which was ~~to be~~ kindly sent me
 as the regulations do not allow us to have
 such big sums of money. I applied to the
 camp chief for a permit to dispose with
 the sum of 30 lbs out of my account, but I
 have been told that I may wait half
 a year for getting that money. I am
 afraid nothing can be done in the respect

of food as the only mode of a provision
 which is efficient consists of getting parcels. 4
 The next ~~big~~ problem is the problem of cold.
 The climate here is very dangerous for me
 on account of my kidney troubles but fortunately
 until September we should have decent weather.
 Besides those two vital questions i.e. food
 and cold I think only about one ~~question~~^{question}:
 I ~~shall~~ have to spend here seven years
 and it is terrible to know that all this
 time I will not be able to work in science.
 I do not want to study mathematics -
 and I will try as hard as I can to do
 some work in spite of the difficulties.
 That is why I permit myself to ask you
~~one~~^{one} more favour. Would it be possible
 for you to send me a few mathematical
 books (analysis, the theory of sets). I know it
 is very awkward because the regulations
 do not permit to forward parcels from
 Alaska. Packages should be sent from
 Juneau. There is then 100 lbs. for Alaska and
 they should not weigh more than 7 lbs.

You
 I have again the feeling that I am abusing
 of you. Please do not bother about anything
 if you find it troublesome I wish I could
 tell you how grateful I feel for what you
 have done for me already. You can not
 imagine what it feels like to get such a
 letter as I got from you - when one is here.
 I am, Sir
 Yours very truly
 Stanislas Notanson
 P.S. Please excuse me for writing you such a dirty letter
 but we have no paper and I am in bed.
 S.N.

mami fizyki. Stanisław ukończył Gimnazjum im. Zamojskiego w Warszawie, po czym wstąpił do „Kollegium św. Trójcy” w Cambridge (1930), które ukończył w 1933 r. W 1934 wyjechał do Genewy, gdzie pracował pod kierunkiem prof. Dmitryja S. Mirimanoffa jako *research student*. Otrzymał stypendium Kasy im. Mianowskiego, które umożliwiło mu studia w Paryżu. Był w grupie prof. Emila Borela. W 1936 otrzymał doktorat nauk ścisłych na Sorbonie. W 1937 wyjechał do Cambridge jako *research student*. W 1938 powrócił do Warszawy (rodzina sprzeciwiła się jego pobytowi za granicą). Był asystentem prof. Wacława Sierpińskiego w Seminarium Matematycznym na Uniwersytecie Warszawskim. W latach 1935–1939 opublikował kilka prac w: „Comptes Rendus” (Sorbona), „Fundamenta Mathematicae”, „Acta Arithmetica”, o hipotezie continuum, aksjomacie Zermelo, zastosowaniach funkcji Baire’a. Przetłumaczył na polski Bertranda Russela *The introduction to mathematical philosophy*, wydał popularną książkę *One mathematics a tautology* (Warszawa, wyd. Kasy im. Mianowskiego). Kiedy pisał ten list 15 kwietnia 1941 r., przebywał w Swierdłowskiej Obłasti i miał chore nerki.

Staraliśmy się punkt po punkcie sprawdzić dane zawarte w tej biografii.

1. Z Trinity College Library w Cambridge otrzymaliśmy następujące e-maile (ze stycznia i lutego 2010):

Dear Dr Domoradzki

Thank you for your e-mail. Stanislas Natanson was certainly admitted to Trinity on 25 September 1932 from Zamoyski School in Warsaw. On admission he was a Pensioner, that is he paid his own fees and received no emolument from the College. However, he did not take any examinations or proceed to a degree. His rooms were in Trinity Street.

Yours sincerely Jonathan Smith

Dear Stanislaw

Thank you for your e-mail. The term Pensioner is used in a very particular way in Cambridge in that it means a student who pays their own fees, ie not someone with a scholarship. It is rather difficult to say when Natanson left Trinity as we do not keep a record of when students leave the College, but as he took no examinations, he probably did not stay for much more than a year if indeed he stayed that long.

Yours sincerely Jonathan Smith

Czyli S. Natanson był zapisany 25 września 1932 r., po ukończeniu Gimnazjum Zamojskiego w Warszawie. Studiował w charakterze wolnego słuchacza, nie zdawał egzaminów i nie otrzymał stopni naukowych.

2. Z Archiwum Narodowego Francji otrzymaliśmy następującą informację (e-mail z lutego 2010):

Dear Mr. Domoradzki,

If S. Natanson (born in 1913, *doctorat* in 1936) was a student at the *Faculté des Sciences*, you should look at:

Faculté des Sciences.

-AJ/16/*/5518. Registre des procès-verbaux d'examens pour le doctorat d'Etat. 1935-1940;

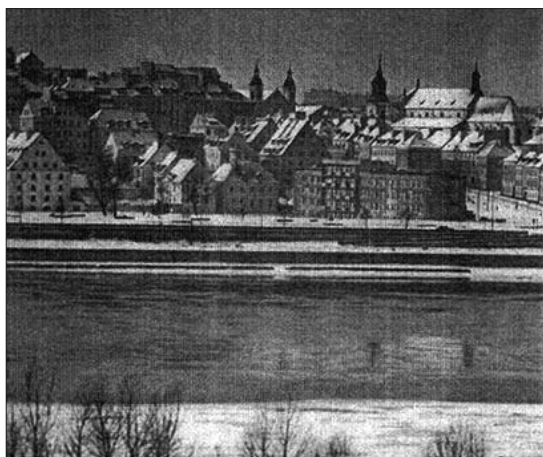
-AJ/16/*/5570. Registre des procès-verbaux d'examens et de réception au doctorat d'Université, 1929-1940;

-AJ/16/*/5576. Rapports sur les thèses de doctorat d'Université.

I've made a research into the item **AJ/16/8882** (*Etudiants de la Faculté des sciences de Paris nés entre 1905 et 1920*), unfortunately i didn't find any Natanson (those files are not very well preserved).

Yours sincerely Thierry Pin

Czyli: jeśli S. Natanson studiował na Faculté des Sciences, to można sprawdzić następujące zbiory: AJ/16/*/5518, AJ/16/*/5570, AJ/16/*/5576. Nie sprawdzaliśmy tych wymienionych zbiorów (nie mieliśmy takiej możliwości).

Rodzina Natansonów z Warszawy

Józef Natanson, Felicité de Baillehache
Witold E. Swierczewski

Paryż 1941 - 1943, Rzym 1986, Warszawa 2006, Los Angeles 2005 - 2007

Ryc. 10. Okładka książki wydanej przez rodzinę Natansonów, zawierającej informacje o Stanisławie Natansonie

Kwerenda przeprowadzona w zbiorze AJ/16/8882 (słuchacze Fakultetu Nauk Ścisłych w Paryżu urodzeni 1905-1920) nie przyniosła efektu – S. Natanson nie odnaleziono (z uwagą, że pliki nie są dobrze zachowane).

3. Sprawdziliśmy zawartość wymienionych w liście czasopism: „Fundamenta Mathematicae”, „Comptes Rendus”, „Acta Arithmetica” – nie odnaleźliśmy prac S. Natansona. Podobnie (mimo wnikliwych poszukiwań) nie odnaleźliśmy ani książek, ani informacji, choćby w czasopismach z tego okresu.

4. Z rozmów przeprowadzonych z prof. Andrzejem Schinzlem – uczniem prof. Wacława Sierpińskiego – i przeglądniętych materiałów dotyczących uczestników seminarium W. Sierpińskiego z okresu dwudziestolecia międzywojennego nie wynika, żeby S. Natanson był uczestnikiem tegoż seminarium.

Stanisław (Jerzy Michał) Natanson (1913 – 1985)

Był najmłodszy z rodzeństwa: Maria, Halina, Ludwik, Krystyna i Stanisław. Urodził się w Warszawie, studiował w Trinity College w Cambridge, gdzie uzyskał w swoim roczniku najlepszy wynik słynnego egzaminu Mathematics Tripos. Jak wiemy z opowiadań jego starszego brata, kiedy czasie studiów zabrakło mu pieniędzy przyjął pracę u Rolls-Royce'a: jeździł godzinami dookoła specjalnego toru, docierając nowe silniki RR. Ja go pamiętam za kierownicą sportowego, odkrytego Mercedesa, pędzącego z wielkim hałasem po polskiej szosie. To był chyba rok 1938.

Kiedy wybuchła II wojna światowa, dostał się do Lwowa, gdzie znalazł się w niewoli Armii Czerwonej. To było dużo gorsze niż być internowanym przez Niemców. Dzisiejsze dane pokazują, że 100,000 polskich jeńców wojennych zmarło w sowieckich łagrach; w Katyniu NKWD rozstrzelało 4300+ polskich oficerów.⁵

Jego grupa maszerowała na wschód, pilnowana przez konnych NKWDzistów. Było coraz zimniej, jedzenia coraz mniej i buty zaczynały zawodzić – wielu ludzi umierało po drodze. Ci, co już nie mieli sił się dalej oddawali buty tym, co jeszcze mogli. Stanisław miał dosyć, oddał swoje

⁴ Amelia Eiger Natanson pochodziła w prostej linii od *Młodszego Akiba Eger (Eiger)*, który za czasów Napoleona był naczelnym rabinem Poznania.

⁵ W 1989 roku Rosja przyznała się, że Stalin wydał rozkaz stracenia 24,500 żołnierzy i oficerów Polskiej Armii, wziętych do niewoli.

Wreszcie w lutym 45r. został przeniesiony do 14 Wielkopolskiej Brygady Pancерnej.

W sumie służył na Środkowym Wschodzie i we Włoszech w latach 1942-45. Brał udział w bitwie pod Monte Casino. Został awansowany do stopnia porucznika i odznaczony polskimi medalami: *Srebrnym Krzyżem Zasługi z Mieczami* i *Medalem Wojennym* oraz brytyjskimi: 1939-1945 *Star*, *Italy Star*, *Defence Medal*, *War Medal 1939-45*.

Z wojska został zdemobilizowany w listopadzie 1945 r. w Egipcie. Tam poznał swoją przyszłą żonę – Odette Jaouich - Libankę. Przenieśli się do Libanu, gdzie został zatrudniony przez *IRAQ PETROLEUM COMPANY (IPC)*, firmę stanowiącą własność brytyjską. Mieszkali w Iraku i w USA. Stanisław N. zajmował się modelowaniem matematycznym przepływu płynów przez ośrodki porowate. Wyniki jego prac zostały zastosowane przez przedsiębiorstwa ropy naftowej. W końcu lat 50ych przeniósł się z rodziną do Londynu i pracował w centrali IPC. Zajmował tam poważne stanowisko, wymagające podróży po Europie, Środkowym Wschodzie i USA. Bywał też doradcą członków rządu Wielkiej Brytanii. Po długiej wybitnej karierze w IPC został zaproszony przez firmę Gaffney & Kline na stanowisko starszego konsultanta. Do końca życia nie przerwał swojej działalności. Miał czworo dzieci : Edwarda, Marię Teresę (Titę), Loulu i Jackie. Wszyscy mieszkają poza Polską.

W.E.S. (Tekst uzupełniony przez Titę Natanson).

Ryc. 11. Fragmenty książki o rodzinie Natansonów dotyczące S. Natansona (dzięki uprzejmości B. Wojtowicz-Natanson)

MINISTRY OF DEFENCE

D R 2c
 Bourne Avenue
 Hayes
 Middlesex UB3 1RF
 Telephone: 020 8573 3831 ext 335 Fax: 020 8569 2751

Ms Marie Natanson
 20 Glebe Road West
 Apartment 19
 Toronto, Ontario
 M5P 1C9 CANADA

Our Ref: 3/PLF/1913/St-Na/DR2c/K

Date: 28 May 2003

Dear Madam

Thank you for your recent letter. I am pleased to confirm the following particulars of the military service of:

PLF/1913 – SECOND LIEUTENANT (CAVALRY) STANISŁAW JERZY MICHAŁ NATANSON

Born on: 25 September 1913 **at** Warszawa, Poland

Parents: Edward and Amelia née Eiger

Marital Status (while serving): Single

Nationality: Polish **Religion:** Roman Catholic

Civilian Occupation (prior to Army Service): None

Service with the Polish Forces under British Command:

from 15 August 1942 **to** 30 November 1945 (Honourably discharged)

Service with the Polish Resettlement Corps: **Enlisted on** None
Commissioned

relegated to: **finally discharged**
Class "W" Reserve on / **relinquished commission on** /
Unemployed List **(honourably discharged)**

Conduct: His record and services were satisfactory

Former Service and History:

Military service in Poland in the Officers Cadet School (Cavalry), Grudziądz, May 1929-May 1930.

Deported to the former Soviet Union – exact date(s) and place(s) of his deportation within the former Soviet Union not recorded.

Ryc. 12. Kopia szlaku bojowego S. Natansona wydane go przez brytyjskie Ministry of Defence (s. 1–2, z prywatnego archiwum B. Wojtowicz-Natanson)

On the basis of the Sikorski-Maisky (Polish-Soviet) agreement of 30 July 1941, released for the purpose of joining the Polish Armed Forces, which were being organised in 1941-1942 on the former Soviet territory. Enlisted in the Polish Army at Tockoje on 15.09.1941 and was posted to the Army Reserve Centre as a lecturer in the Polish Young Soldiers' School.

Together with the Polish Army units, crossed the Soviet-Iranian border, was evacuated to Iran, thereby came under British command with effect from 15.08.1942. Via Iraq was transferred to Palestine and then Egypt.

On the re-organisation of the Polish Army in the Middle East, was transferred to Wireless Communications (Intelligence Gathering), Information and Education Command of the Polish Army in the Middle East in October 1942. In February 1943, transferred to Cairo in Egypt to the Information and Education Department of the Polish Army in the Middle East as a translator and editor of the fortnightly magazine "Parada". Transferred to Infantry Division PR Sub-Section (Culture and Propaganda), 3 Carpathian Infantry Division, 2 Polish Corps, 8 British Army on 14.01.1944 and to PR Unit, 2 Polish Corps Headquarters, 8 British Army on 14.10.1944 as PR Liaison Officer with 8 British Army. Transferred to 14 Wielkopolska Armoured Brigade, 2 Polish Corps, 8 British Army on 08.02.1945.

Served in the Middle East 1942-1944 and in 1945. Served in Italy 1944-1945.

Finally decommissioned on 30.11.1945.

Promotions:

01.07.1943 2nd Lieutenant

Medal Entitlement:

Polish: Silver Cross of Merit with swords, Army Medal

British: 1939-45 Star, Italy Star, Defence Medal, The War Medal 1939-45 (CS20 enclosed)

DR 2c
BOURNE AVENUE
HAYES
MIDDLESEX UB3 1RF

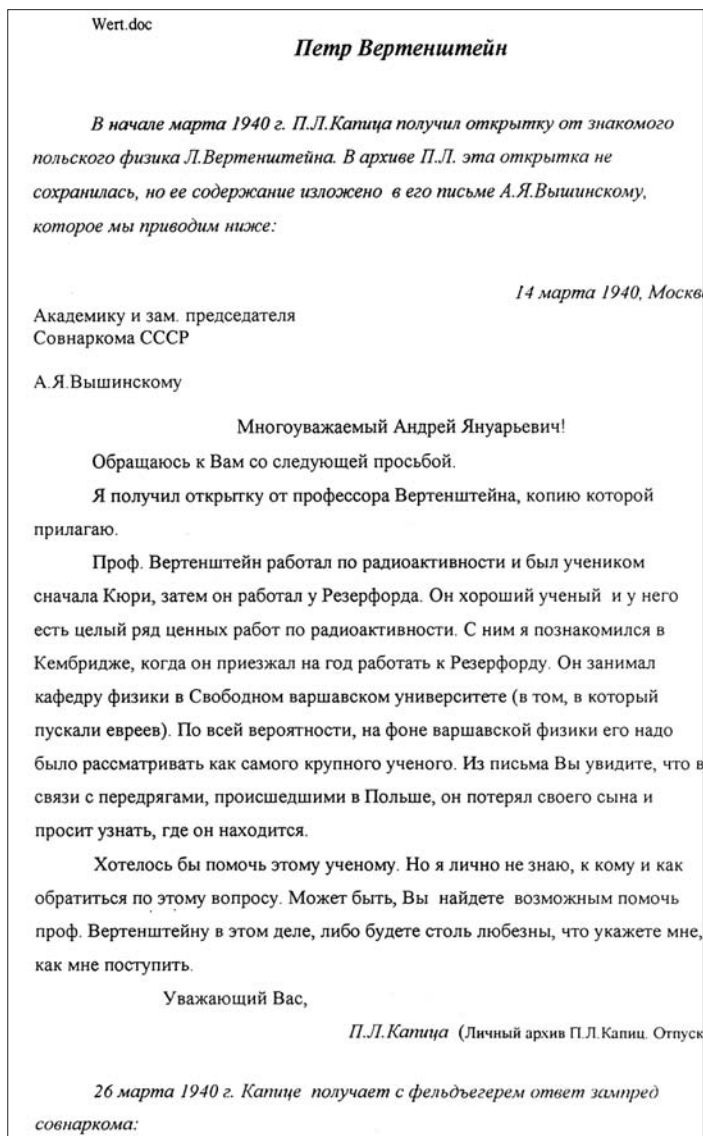
Yours faithfully

B KROLL (Mrs)
for Departmental Record Officer.

Piotr Wertenstein (ok. 1920–2003) – syn prof. Ludwika Wertensteina

Ludwik Wertenstein urodził się 16 kwietnia 1887 r. w Warszawie jako syn Jakuba, lekarza, i Stefanii z Nusbaumów. Po ukończeniu szkoły średniej (1897–1904) rozpoczął studia na Wydziale Matematycznym Carskiego Uniwersytetu Warszawskiego, w 1905 r. wyjechał do Francji, gdzie studiował jako wolny słuchacz na Faculté des Sciences, w 1906 został pełnoprawnym studentem Sorbony, w 1908 otrzymał licencjat po ukończeniu studium fizyki doświadczalnej. Następnie pracował w paryskim laboratorium Marii Skłodowskiej-Curie, publikował w czołowych czasopismach fizycznych. W 1913 uzyskał stopień *docteur-sciences* na podstawie rozprawy *Recherches expérimentales sur le recul radioactif*. W latach 1913–1914 był asystentem, 1921–1925 – zastępcą kierownika, a od roku 1926 – kierownikiem Pracowni Radiologicznej Towarzystwa Naukowego Warszawskiego (formalnie kierowanej przez Marię Skłodowską-Curie do 1926). W 1918 r. został mianowany profesorem radiologii Wolnej Wszechnicy Polskiej, w latach 1927–1930 był dziekanem Wydziału Matematyczno-Przyrodniczego tej uczelni, zaś w latach 1933–1935 prowadził także wykłady z mechaniki teoretycznej i termodynamiki w Oddziale Wolnej Wszechnicy Polskiej w Łodzi. Był współzałożycielem (1920) Polskiego Towarzystwa Fizycznego. Od 1934 r. był członkiem czynnym Akademii Nauk Technicznych. Kilkakrotnie przebywał za granicą w celu kontynuowania badań naukowych. Po wybuchu II wojny światowej przeniósł się z Warszawy do Turczynka pod Milanówkiem, w 1942 do Krakowa (ukrywał się u prof. Mariana Mięśowicza), w 1944 przedostał się na Węgry. Zginął w Budapeszcie od odłamka bomby radzieckiej 18 stycznia 1945 r. Pod jego kierunkiem odkryto nowe pierwiastki promieniotwórcze: radifenol i radiskand, oraz nieelastyczne zderzenia neuronów. Był żonaty z Matyldą, córką Jerzego Meyera, miał z nią dwoje dzieci: Wandę i Piotra.

Poniżej (ryc. 13–19) prezentujemy odpisy przechowywanych w Archiwum Kapicy listów dotyczących jego syna Piotra, który przebywał w łagrze sowieckim.

Ryc. 13. Pierwsza strona listu z pliku Wertenstein. Kapica na początku marca 1940 otrzymał kartkę (nie zachowała się) od prof. L. Wertensteina, w której prosi on pomoc w odnalezieniu syna. Kapica tę prośbę skierował do Andrieja J. Wyszynskiego⁶, załączył też bardzo pozytywną opinię o działalności naukowej L. Wertensteina (mps w posiadaniu autorów)

⁶ Andriej J. Wyszynski (1883–1954) – w latach 1933–1939 prokurator generalny ZSRR (oskarżyciel w głównych procesach politycznych ZSRR, twórca teorii, iż przyznanie się oskarżonego może stanowić decydujący dowód winy, za co otrzymał Nagrodę Stalinowską), 1939–1944 wiceprzewodniczący Rady Komisarzy Ludowych.

2

Только лично

Академия наук СССР
Институт физических проблем

Директору института – Академику г. Капица П.А. (*так в тексте. – Авт.*)

Уважаемый тов. КАПИЦА!

По имеющимся у меня сведениям сын профессора Вертенштейна – Петр Людвигович задержан органами НКВД при попытке незаконного перехода госграницы.

Мною дано указание Прокурору Союза ССР проверить обстоятельства этого дела.

А.Вьшинский

1-нм
26. III. 40г.
№ 598. (Там же. Подлинник).

11 мая П.Л.Капица пишет профессору Л.Вертенштейну:

«Дорогой товарищ Вертенштейн!

Я рад сообщить Вам, что Ваш сын жив. Мне сообщили, что его дело сейчас рассматривается, и мне [скажут] о его дальнейшей судьбе. Тогда я снова Вам напишу.

С приветом и лучшими пожеланиями,

Ваш *П.Капица*». (Там же. Отпуск).

*Не будучи уверен в точности адреса проф. Вертенштейна П.Л.Капица копию своего письма 13 мая направил в Польский Красный Крест. В ответ из Красного Креста вскоре пришла открытка: «Письмо Ваше от 13-V-1940 г. получили и передали профессору Вертенштейну. 24-V-40» Подпись неразборчивая. Марка на открытку наклеена с орлом, который в когтях держит свастику. Под свастикой надпись: **General-gouvernement**.*

В начале июня 1940 г. П.Л.Капица получает открытку от Л.Вертенштейна, отправленную из г. Турчинек под Варшавой 25 мая.

Рис. 14. А. Wyszynski informuje, że P. Wertenstein został aresztowany przez NKWD przy próbie nielegalnego przekroczenia granicy. P. Kapica wysłała dwa listy informujące L. Wertensteina, że jego syn żyje: jeden na adres w Turczynku, drugi na adres Polskiego Czerwonego Krzyża (mps jw.)

3

«Дорогой Капица, я только что получил ваше письмо от 11.V., адресованное в Турчинек, и одновременно получил известие из Красного Креста, что там тоже получили ваше письмо. Я вам благодарен от души за то, что вы занялись моим сыном и передали мне первое известие, которого я ожидал так долго. Сообщаю Вам, что вся семья вместе с Янком вполне здорова и находится в Турчинке, Стефан пребывает теперь вместе с Анелькой.

Я надеюсь, что вы и ваша семья здоровы, и пересылаю вам весьма сердечный привет.

Л.Вертенштейн. (Там же. Открытка, автограф.).

На следующий день, 26-го мая, получив из Красного Креста второй экземпляр письма Капицы, Вертенштейн отправляет ему еще одну открытку, очень близкую по содержанию. Приводим отрывки, не содержащие повторов:

«...Я вам глубоко благодарен: первое известие о моем сыне. Я ясно вижу, что разлука не скоро кончится, но теперь вместо отчаяния есть надежда. Быть может, ему удастся продолжить образование в Москве или, по крайней мере, в другом городе СССР (он был студентом Политехники на отделении «сухих» путей сообщения и строений). Не помню, писал ли я вам, что вместе с Петром находился его лучший друг Иосиф (Josef) Банаткович, и я сердечно прошу вас написать – если это возможно – об обоих юношах...»

В июле и августе Капица получил еще несколько открыток от Вертенштейна, который очень беспокоится, что нет известий о его сыне. 4 сентября Капица снова обращается к Вышинскому:

«...Ссылаясь на Ваше письмо от 26 марта с.г. № 598 касательно сына проф. Вертенштейна из Варшавы, задержанного органами НКВД

Вы дали указание прокуратуре проверить обстоятельства этого дела, и хотели сообщить мне результаты этой проверки, чтобы я мог довести их до сведения его отца.

На днях я опять получил письмо от проф. Вертенштейна, очень обеспокоенного судьбой его сына, и я был бы очень рад, если бы оказалось

Рис. 15. L. Wertenstein dziękuje Kapicy za zainteresowanie i informacje o synu. Podaje też nazwisko kolegi syna, z którym uciekał on na wschód – Józef Banatkowicz. Kapica ponownie zwraca się do Wyszynskiego z prośbą o pomoc, chciałby doprowadzić do spotkania ojca i syna (mps jw.).

возможным сообщить ему в ответ какие-нибудь более определенные сведения о судьбе его сына.

Уважающий Вас,

П.Л.Капица

P.S. Какова судьба Ломоносовских чтений? Проект положения ведь 2 месяца как разработан!!

ПК. (Там же. Отпуск, P.S. – Афтограф).

В начале октября 1940 г. Петр Леонидович получает письмо из Львова от племянника Л.Вертенштейна Яна Котта, на английском языке, с просьбой сообщить любые новости о его двоюродном брате Петре во Львов. В своем ответном письме от 9 октября Капица пишет: «Полагаю, что было бы наиболее целесообразно, если бы его родственники, проживающие на территории СССР, обратились за выяснением его судьбы в органы НКВД Украины.

Если мне со своей стороны что-либо удастся узнать, я извещу об этом профессора Вертенштейна...»

В ноябре на имя П.Л.Капицы приходит письмо из США от сестры Л.Вертенштейна Марии Вертен с просьбой сообщить, что ему известно о сыне ее брата. На это письмо Капица не отвечает.

2 января 1941 г. П.Л.Капица снова пишет Вышинскому:

«...Ссылаясь на наш телефонный разговор, сообщаю Вам следующее.

Профессор Вертенштейн систематически пишет мне, спрашивая насчет судьбы его сына Петра Людвиговича. Как Вы писали мне в письме от 26.III.40. № 598 последний был задержан при незаконном переходе через границу и Вами было дано указание прокурору Союза проверить обстоятельства этого дела. Хорошо было бы написать отцу, что сын его, по крайней мере, здоров, и каков срок наложенного на него наказания. Буду очень благодарен, если эти данные можно будет получить.

Уважающий Вас

П.Л.Капица (Там же. Отпуск).

Ryc. 16. Na początku października 1940 r. P. Kapica otrzymuje zapytanie o los P. Werstensteina od jego kuzyna Jana Kotta ze Lwowa. Z podobnym zapytaniem w listopadzie 1940 zwraca się z USA siostra P. Wertensteina. Kapica nie odpowiada na jej list (mps jw.)

5

Проходит несколько дней, и 8 января Петр Леонидович, по-видимому, после новых телефонных разговоров, вновь пишет Вышинскому:

«Многоуважаемый Андрей Януарьевич!

Тов. Абрамов сообщил мне, что сын профессора Вертенштейна может быть возвращен на родину.

Большое спасибо за участие, принятое в судьбе этого молодого человека.

Сегодня же я отправил профессору Вертенштейну письмо, копию которого прилагаю.

Уважающий Вас,

П.Л.Капица (Там же. Отпуск).

Проф. Вертенштейну

8 января 1941 г.

Уважаемый профессор Вертенштейн!

Сегодня мне сообщили, что Ваш сын Петр Людвигович, задержанный за незаконный переход границы, может быть отпущен для возвращения на родину.

Для оформления этого Вам надлежит немедленно получить от местных властей надлежащие бумаги, содержащие разрешение на его въезд, и направить эти бумаги в Москву, в Народный комиссариат по иностранным делам (при этом Вы можете сослаться на мое письмо к Вам).

Я очень рад, что Ваша разлука с сыном, по-видимому, скоро кончится.

Привет Вам и Вашей супруге от нас обоих.

Уважающий Вас,

П.Л.Капица (Там же. Отпуск).

По-видимому, Капица тогда еще не знал, что значит возвращение «на родину», ставшую немецким Генерал-губернаторством, для еврейского юноши. По всей вероятности, открытки Вертенштейна, нарочито спокойные и бесстрастные, будто это ничего не значит, что живет он не в родной Польше, а в каком-то Генерал-губернаторстве, ввели Капицу в заблуждение.

Намекнуть ему на страшную опасность, которой подвергаются все евреи в оккупированных нацистами землях, пытается Вертенштейн в ответном письме.

Рис. 17. P. Kapica informuje A. Wyszynskiego o telefonicznych rozmowach w sprawie P. Wertensteina, że „może wrócić do ojczyzny”. Podobnie 8 stycznia 1941 informuje prof. L. Wertensteina o takiej możliwości. Prof. Rubinin objaśnia złożoność procesu „powrotu do ojczyzny” dla młodego człowieka pochodzenia żydowskiego (mps jw.)

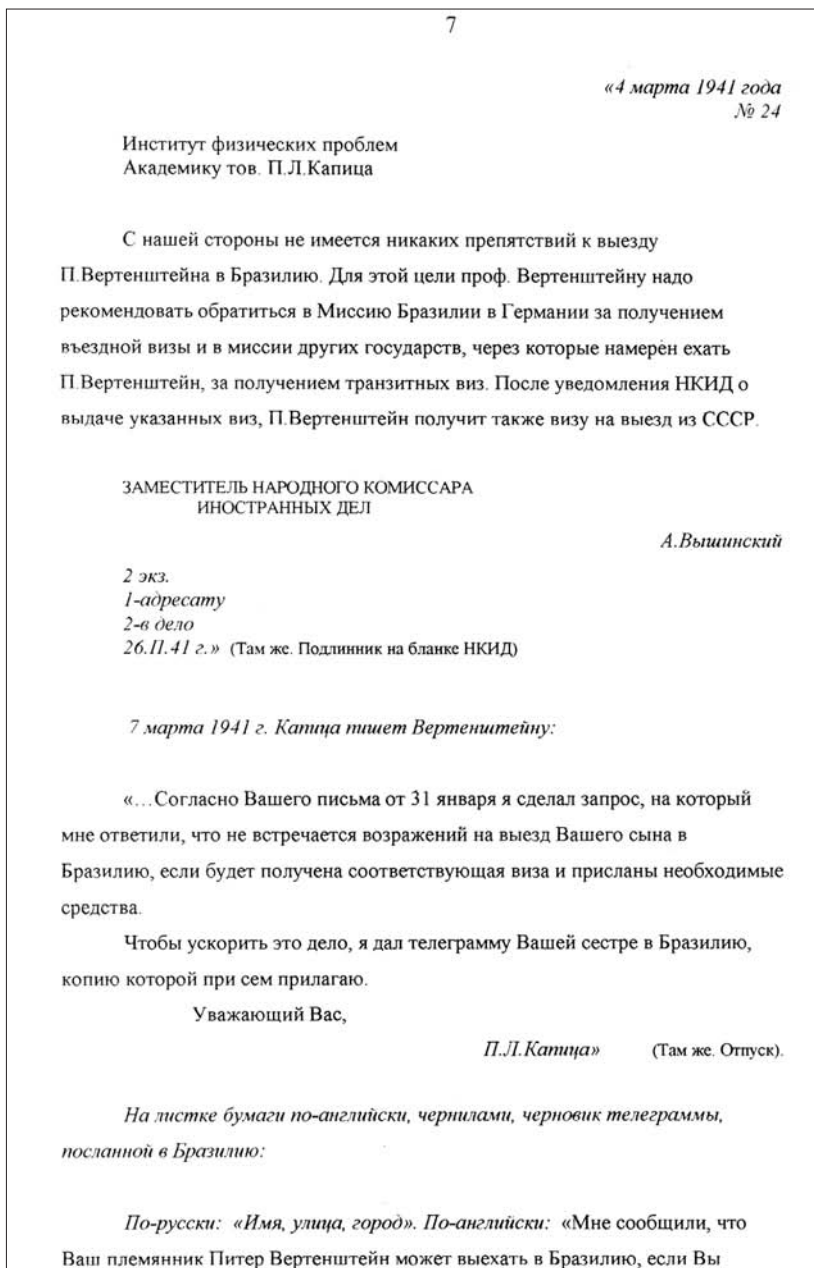

Рис. 18. Zastępca przewodniczącego Rady Komisarzy Ludowych A. Wyszynski informuje, że nie ma przeciwwskazań do wyjazdu P. Wertensteina do Brazylii, i wylicza, jakie skomplikowane formalności trzeba pozłatwiać. P. Kapica przekazuje te informacje prof. L. Wertensteinowi (mps jw.). W Archiwum odnaleziono zapis podobnego w treści telegramu wyslanego do Brazylii

8

обеспечите его необходимыми визами и средствами ТЧК Возможно, что визы и деньги могут быть посланы через посольство США в Москве.

Питер Капicy», (Там же. Копия, автограф)

Стефан Мейер – П.Л. Капicy

Сао Паоло, 19 марта 1941 г.
Почтовый ящик 501

Дорогой сэр,

Благодарю Вас за Вашу любезную телеграмму от 10-го сего месяца, следующего содержания: «Мне сообщили, что Ваш племянник Питер Вертенштейн может выехать в Бразилию, если Вы обеспечите его необходимыми визами и средствами ТЧК Возможно, что визы и деньги могут быть посланы через посольство США в Москве».

В настоящее время никто из европейцев, за исключением португальцев, не может получить бразильскую визу. Не могу сказать, будет ли этот запрет снят какое-то время спустя. В настоящее время, однако, у меня нет положительного ответа из Рио.

С другой стороны, я пытаюсь получить для Вертенштейна affidavit из Соединенных Штатов. Как мне здесь сообщили, виза может быть получена, если Вертенштейн обратиться за ней в консульство США вблизи от места, где он сейчас находится, в данном случае – в Москве.

Беру на себя смелость просить Вас о большой услуге – помочь Вертенштейну обратиться за визой в консульство США. Друзья мне рассказали, что они за своими визами обращались с помощью писем, но я не знаю, насколько достоверна эта информация; похоже, что она противоречит правилам.

Что касается средств, у меня есть для поездки 300 долларов США, и я пробую раздобыть больше. Я также обратился к друзьям в Нью-Йорке, может быть, они смогут получить разрешение передать деньги Вертенштейну через посольство США в Москве.

Мисс Мэри Вартен сообщила мне, что она обратилась к проф. Фэйдженс, с просьбой помочь получить визу в Штаты.

Рис. 19. List S. Mayera z 19 marca 1941 do P. Kapicy w sprawie wyjazdu P. Wertensteina do Brazylii i do USA (mps jw.)

Losy Piotra Wertensteina po opuszczeniu łagru były podobne jak Stanisława Natansona. Na mocy porozumienia Sikorski–Majski, z armią Andersa przeszedł jej szlak bojowy. Brał udział w bitwie pod Monte Cassino. Po wojnie ukończył studia architektoniczne w Mediolanie, gdzie mieszkał z rodziną do śmierci w 2003 r.⁷

Pani dr Rita Majkowska, dyrektor Archiwum Nauki PAN i PAU w Krakowie, zwróciła naszą uwagę, za co serdecznie dziękujemy, na „Biuletyn Archiwum Polskiej Akademii Nauk” nr 46 (Warszawa 2005), który zawiera opis spuścizny Ludwika Wertensteina (1887–1945) opracowany przez Dorotę Pietrzkwicz (s. 20–53). Materiały L. Wertensteina zostały zakupione przez Archiwum PAN od jego córki Wandy Wertenstein w 1955 r. (baza SEZAM, nr zespołu 148). W grupach IV (Korespondencja) i V (Materiały rodzinne) są listy otrzymywane i wysyłane, dotyczące uwolnienia Piotra Wertensteina, syna Ludwika, aresztowanego przez NKWD we wrześniu 1939 r. przy próbie przedostania się do Rumunii.

Jednostka ta zawiera kserokopie listów oraz wypisów z korespondencji i narrację całej sprawy aresztowania oraz zaginięcia Piotra Wertensteina. W odnalezieniu i uwolnieniu syna profesora Wertensteina zaangażowany był Piotr Kapica, laureat Nagrody Nobla, który interweniował u A. Wyszynskiego, prokuratora generalnego (1933–1939) i wiceprzewodniczącego Rady Komisarzy Ludowych (1939–1944). Kserokopie tych materiałów w październiku 2004 r., w trakcie Dni Nauki Rosyjskiej w Polsce, w imieniu Archiwum Rosyjskiej Akademii Nauk przekazał PAN profesor Wiktor Niżankowski⁸.

Summary

On some documents from the Archives of P.L. Kapitza related to the imprisonment of Stanisław Natanson and Piotr Wertenstein in Soviet labour camps

In 2003, one of the authors of this publication (Stanisław Domoradzki) presented in Moscow a paper on mathematics in Poland in the 19th and the early 20th centuries. In the discussion after the talk, Professor Vladimir D. Jesakov of the Russian Academy of Sciences – the co-author of the monograph *Kapitza, the Kremlin and Science*, asked S. Domoradzki about the Polish mathematician Stanisław Natanson⁹ whose correspondence is kept in the

⁷ Zob. K.T. Toeplitz, *Rodzina Toeplitzów. Książka mojego ojca*, Warszawa 2004.

⁸ D. Pietrzkwicz, *Materiały Ludwika Wertensteina (1887–1945) (III-25)*, „Biuletyn Archiwum Polskiej Akademii Nauk” 2005, nr 46, s. 25.

⁹ It should be noted here that Stanisław Natanson apparently worked, among others, with Waclaw Sierpiński, and published books via the Mianowski Fund. In science, the surname Natanson was initially associated with Stanisław’s father, Edward, and his uncle Władysław, co-founders of the specialized journal “Mathematical and Physical Papers” (1888).

Kapitza Archives in the Kapitza Institute for Physical Problems (named after P.L. Kapitza) of the Russian Academy of Sciences.

In the discussion that followed, the lecturer (S. Domoradzki) thanked for the information provided, and stated that so far – to a high degree of probability – Stanisław Natanson was never mentioned in the context of the activities of the Lvov-Warsaw School of Mathematics; he also declared that he would be keen to study the materials from the Kapitza Archives.

Shortly afterwards, Professor Pavel J. Rubinin (1925–2008), Head of the Museum of the Kapitza Institute for Physical Problems, sent S. Domoradzki a copy of one S. Natanson's letter and typescripts of several other letters kept in the Kapitza Archives, associated with the mathematician Stanisław Natanson and with Piotr Wertenstein, son of Professor Ludwik Wertenstein, a well-known pre-war Polish physicist.

P.J. Rubinin in his letter dated 31 July 2004 informed us that the Kapitza Archives have preserved letters of Polish mathematicians and physicists. Rubinin knew of the fate of Ludwik Wertenstein, but he knew nothing of the fate of his son Piotr, who was arrested by (as he put it) "our authorities". Neither he did know of the fate of Stanisław Natanson who, while suffering from nephritis, was sentenced to seven years imprisonment in a Gulag's labour camp. He also sent P.L. Kapitza's correspondence with S. Natanson and with mathematicians N.N. Luzin and A.N. Kolmogorov that concerned not only S. Natanson.

Looking for answers to P.J. Rubinin's question we collected materials, which – thanks to the encouragement from the late Professor Andrzej Pelczar – on April 28, 2010 we presented at a meeting of the Commission on the History of Science of the Polish Academy of Arts and Sciences. The paper was entitled *On the fate of Polish scientists in Soviet labour camps*.

In one of his letters Stanisław Natanson included his biography and listed his scientific achievements. He seemed to us so unknown in the world of mathematics and so interesting because of the tragic circumstances he found himself in that we began a step by step examination of the data from his autobiography. We got in touch with the Natanson family and – courtesy of Stanisław Natanson's cousin, Mrs. Barbara Wojtowicz-Natanson – we contacted his daughter Maria.

In this paper we present the available correspondence between the 28-year-old Stanisław Natanson and P.L. Kapitza, and between P.L. Kapitza and N. Luzin and A. Kolmogorov. These excerpts contain important messages which shed light on the relations, connections, and the good or the bad faith of the respondents. We do not know S. Natanson's first letter addressed to P.L. Kapitza with his dramatic request for help. However, Kapitza's answer showed that he had informed Kapitza about his situation as well as about his mathematical papers, probably in set theory.

Briefly about Stanisław Natanson family: he was a son of Edward Natanson (1861–1940) an engineer-technologist who engaged in physics and worked in the industry. Edward had five children: Maria Wyganowska (1901–1980); Halina Świerczewska (1902–1982), mathematician; Ludwik (1905–1992), physicist, Professor at the Łódź University and at the Institute of Nuclear Research, Warsaw; Krystyna Glińska (1909–1970); Stanisław (1913–1985) who had four children: Edward, Maria Teresa, Louis, Jacques.

The other material presented in this article concerns Piotr Wertenstein who also was imprisoned in a Soviet labour camp. He was son of Ludwik Wertenstein (1887–1945), professor of radiology at the Free Polish University and the co-founder of the Polish Physical Society.

Hereby, we make the correspondence in question available to a broader range of researchers.